

Зміст

Тримаючи його за руку. <i>Впровадження</i>	11
Прапляж	20
В інший світ	26
Зректися себе	31
Усе склалося	39
Принц	43
Море. Щастя	52
Неправильна любов	58
Поїздка в безодню	65
Весняна буря	80
Відкриття свободи	94
Травемюнде. Рай	99
Формула життя	114
Визволення	124
У безодню. У свободу. У смерть	129
Мистецтво — тяж війна	136
Танець мертвих	149

Людина за бортом	153
Дівчинка на пляжі	157
І з цим я прокидаюся	160
Темний маг	168
Стрибок у дійсність, схожу на сон ...	175
Блукаюча дюна	179
Прорив до світла	183
From Sea to Shining Sea	189
Поволі проясниться	199
Життя не закінчується.	
<i>Післямова</i>	205
<i>Бібліографія. Вибрані твори</i>	219
<i>Подяки</i>	221

Моє серце б'ється сильно і знає чому.

Томас Манн, «Зачарована гора»

Тримаючи його за руку

Впровадження

Трохи лячно їй усе ж таки було. Вона надто добре розуміла, що це велична мить. Насамперед для нього, Пантата, як вона називає свого батька. Вона ж знала, як сильно він любить море. Як часто розповідав їй про море, про його безмежну синь, морські простори, про вакації у Травемюнде, яким малим і щасливим він тоді був. І ось нарешті настала мить, коли він зможе їй його показати. Показати море. Своє Балтійське море.

Елізабет тремтить. Вечоріє, уже відчувається вечірня прохолода. Але тремтить вона не від холоду, а від радісного передчуття і збудження, їй трохи лячно, що недостатньо захоплюватиметься побаченим. Що не роздивиться в морі стільки приголомшливого могуття, стільки величі, скільки в ньому бачить він. Вона йде поруч із батьком, тримаючи його за руку. Елізабет Манн шість років. На ній темний купальник, волосся коротко підстрижене, за другу батькову долоню тримається її молодший братик Міхаель. Щоправда, на Міхаеля батько практично не зважає.

Він тут, на пляжі монастиря Гіддензеє, задля того, щоб своїй улюбленій доні показати море. Він теж трохи схвилюваний. Хоча і твердо знає, що доня не розчарує його. Завжди, коли він, сповнений урочистого

піднесення, показує їй сокровенні для нього речі — чи то старий годинник, чи іспанські картини, чи книжки в бібліотеці, — його урочистість миттєво передається і їй. І вона з безмовним зачудуванням роздивляється його світ. Так його світ ставав і її світом.

До того ж вода так чи так була її стихією, про це він уже повідомив світові, написавши одразу ж після її народження гімн: «Адже вода, яка вірно служить твоєму маленькому тільцеві, голублячи його, вода, якій ти безпечно довіряєш, — твоя стихія». І все ж, заради певності, він не стримався і розповів їй історію власного дитячого розчарування. Тоді він був ще зовсім малим, хоч і встиг уже найдужче з усього на світі полюбити море. Як і щоліта він був у Травемюнде з усією родиною, ну майже з усією, тому що батько вибирався до них на пляж лише наприкінці тижня. І переповнений почуттям власності хлопець, який усе тут знав, вирішив показати море своїй няні, простій жінці з Саксонії, яка ще зроду не бачила моря. А вона стояла там, розставивши міцні ноги й лише знай повторювала: «Дуже ладне, але я, знаєш, ще ладнішим його собі уявляла». Ладнішим? От скажіть мені на милість Богу, як може досконале місце бути «ще ладнішим»? То був жах, образа, нахабство. Тож, просто щоб бути певним, що та давня історія не повториться саме з його найдорожчою дівчинкою, він і розповідав Елізабет дорогою до моря про своє дитяче розчарування. Тепер вона знала, як їй слід дивуватися.

Уся подорож із Мюнхена сюди нагору була немов сон. Спочатку вони їхали у спальному вагоні до Берліна. Елізабет із братиком Міхаелем поділили одну полицю, вклавшись валетом, мама лежала на верхній полиці

і пильнувала їхній сон. Тато був у сусідньому купе, в якому їхав сам. А якщо зробити шпаринку в жалюзі, то можна було бачити, як повз них мандрувало зоряне небо, поки вони тихенько лежали собі й дивилися у вікно.

У Берліні провідали дядька Петера, який був фізиком і працював у лабораторії. Там він начарував їм море, створивши його з повітря. Так принаймні здалося Елізабет, коли дядько Петер показав їм рідке повітря, таке холодне, аж рідке і блакитне. А коли дядько вставив у нього м'який гумовий шланг, той вмить перетворився на тверду палицю. Таке холодне було те крихітне море.

А звідти вони врешті вирушили далі на острівець. Оселилися в готельчику, який називався «Дім над морем», і тато був вельми знічений, тому що в тому самому готелі мешкав інший письменник, огрядний старший пан із кошлатим сивим волоссям і високим чолом. Ми ще почуємо про нього згодом.

Та насамперед батько вирушив з дітьми на пляж. На щастя, Елізабет не довелося змушувати себе захоплюватися. Подив аж переповнював її і просився назовні. Запах, барви, маленькі брижі, далекий обрій. Вона миттєво зрозуміла, чому її тато так сильно усе тут любив. Але відразу ж зажадала від нього відповіді, що ж там, що саме є он там далеко, там, куди вже не зазирнути поглядом. «Там — обрій», — сказав їй батько. «А що за ним? Що там за обрієм?» — «За обрієм — ще один обрій. Що далі ти впливатимеш у море, то більше віддалятиметься лінія обрію, так що ти постійно бачитимеш лише обрій, аж поки на сам кінець врешті не появиться смужка суходолу, аж тоді обрій зникне. Але ти знову побачиш його, коли обернешся назад».

Поки жила, вона не забувала цих його слів.

Та цього літа море призначалося для цілком інших справ: винятково для пустощів. Купатися, пірнати, забігати з розгону у хвилі, бризкати на братика водою, дозволити старшим братам і сестрам занурити себе у воду, збирати мушлі, будувати замки з піску й рити канали, закопуватися в пісок, плавати разом із мамою. О так, їхня мама, її любов до моря була значно практичнішою, іншою, ніж батькова любов. Вона вбігала в море і плавала, як риба. До цього тато був геть байдужий. Він споглядав, сидячи у пляжному кошику, писав, знову споглядав, немов занурений у той пляжний кошик, тримався осібно, захищено, захищено. Він був такий стильний, завжди мав якийсь особливий одяг, найбільше любив морські головні убори, капітанські кашкети, білі матроські капелюхи, кепі у стилі прусського принца Гайнріха, іноді на ньому був купальний халат, він сидів і кутив. Плавав кілька хвилин лише вранці в неглибоких місцях. Він називав ці короткі запливи своєю «вранішньою молитвою в морі». Після цього на весь день отримував заряд бадьорості для писання.

На початку цієї літньої подорожі Томас Манн ще сподівався, що врешті-решт зможе докінчити тут «Зачаровану гору». Писати її він почав ще дванадцять років тому й щоразу запевняв, що роман уже майже написано. Зрештою, перший том і справді лежав у машинописі з грудня минулого року. Проте закінчення все відтягувалося і відтягувалося.

Можливо тому, що авторові важко було остаточно розлучитися зі своєю «важкою дитиною», із Гансом Касторпом, сином гамбурзького купця, якого Томас Манн, пишучи, відправив у гори Давоса, засніжені гори, які

мали стільки несподівано спільного з його рідним морем. Важко було з ним розлучитися зі страху остаточно втратити його з очей у вирі подій Першої світової війни. Так, мабуть, саме тому він і тут, на монастирському пляжі, і не зуміє дописати *Finis*.

Усього кількома місяцями раніше він знову зробив у своєму гірському щоденнику запис про морське узбережжя, про магію моря, яке затягує у глибінь, у зникнення, у смерть непримітного героя Ганса. Підрозділ із цим текстом називається «Прогулянка на узбережжі» і в ньому є таке:

«Отак ідеш, ідеш... З такої прогулянки ніколи не повернешся вчасно додому, оскільки ти та час — ви загубили одне одного. О море, розповідаючи про це, ми від тебе далеко, але звертаємо до тебе свої помисли, свою любов; голосно і ясно кличемо тебе, живи в нашій оповіді, як потай ти жило й раніше, живеш і житимеш завжди... Шумлива пустеля, яку застеляє блідий сіруватий серпанок, насичений терпкою вологістю, що залишає смак соли на наших губах! А ми йдемо, йдемо пружним, засіяним мушлями та водоростями піском; вітер задуває нам вуха, цей величезний, широкий і м'який вітер, що вільно, безперешкодно й просто проноситься просторами, навіюючи нам легкий хміль, і ми бредемо, бредемо й бачимо піністі язики моря, що накочуються й відступають, намагаючись лизнути ноги. Прибій закипає, лунко бухає хвиля за хвилею й розтікається з шумовинням шовковистою пеленою, набігаючи на плаский берег, — і тут, і там, і на віддалених косах, це збаламучене та всеохопне, м'яке та гуркітливе ревіння застилає

слух від будь-яких голосів на світі. Тиха вдовolenість, зумисне забуття... Тож заплющмо очі, нас оберігає сама вічність!»*.

Море — тихий персонаж усіх його книжок. Ось як про це Томас Манн якось написав: «Море, його ритм, його музикальна трансцендентність якимось чином усюди присутня в моїх книжках, навіть тоді, коли йдеться, як це часто буває, виразно не про нього».

На жаль, цього літа в монастирі у «Домі над морем» був ще той такий інший, вельми енергійний персонаж книжки, над якою Манн саме працював. Той чоловік з віночком сивого неслухняного волосся, якого Манн зустрів за рік до цього в Боцені, а опісля спонтанно написав із нього одного з персонажів наступного роману. Нобелівський лауреат Гергарт Гауптман, натуралістичний революціонер німецьких театральних сцен, могутня особистість, що вселяла страх. І саме такою могутньою і надзвичайно комічною постаттю Томас Манн зробив його в «мінгері Пеперкорні» у «Зачарованій горі». Томас Манн нічого не вигадував, він натрапляв на своїх персонажів у житті, власне так йому трапився у слушний час Гергарт Гауптман. Чоловік, який із максимально розлогим жестом спромагається сказати мінімум. Надзвичайно милий Діонісій, який замість розп'якувати про життя насолоджується ним. Велет життя, якого, на відміну від Ганса Касторпа, не спокусять на якісь несамовито небезпечні життєві вчинки ані розкішна краса засніжених

* Томас Манн, «Зачарована гора», книга друга. Переклад Романа Осадчука. Тут і далі прим. пер.

гір, ані шум морського прибою. Гігант. Просто, на жаль, трохи недалекий.

І ось саме з цим дещо духовно убогим гігантом Маннам довелося ділити тіснуватий відпочинковий дім. Увечері Гауптман читав уривки з нової п'єси «Уленшпігель», над якою саме працював. У відповідь він зажадав послухати уривок із «Зачарованої гори», над якою, як йому було відомо, працював Манн. Проте Манн, який загалом завжди й усюди охоче читав уривки ще ненаписаних творів, цього разу не піддавався на намовляння. Перепросив, що не хоче, мовляв, висвітлювати свого світла даремно, і що так, мовляв, не годиться. І так далі в такому ж дусі. Проте реальний романний персонаж так легко не відставав. Манн так описує реакцію цього велета: «У Гауптмані наростало заперечення. То була мить, така типова для нього й така сповнена напруги, коли його фізіономія прилаштовувала собі вираз, його долоня окреслювала щось значне, щоби врешті, коли він щось промовить, вразити несподіваною банальністю. Наступної ж миті я збагнув, що моє зволікання недоречне й боязке. Він сказав: “Ви не маєте рації. В домі Отця мого багато жител”».

Сказано було красиво, та все одно повітря у приміщенні таки не вистачало. Це пізніше, після публікації роману, Томас Манн велемовно попросив вибачення в листі перед прототипом свого романного персонажа, а тепер для цього, звісно, ще не настав час, роман був недописаний, про Пеперкорна світ ще нічого не чув, усе це було ні до чого. Манни виїхали, щоправда, залишилися на Балтійському морі, поїхали спочатку до Узедома, потім до Бансіна, тоді аж до Альбека, де двома роками раніше Томас Манн жив на самоті, працюючи над своєю

визначною промовою «Про Німецьку республіку» (*Von deutscher Republik*).

У цій промові він певною мірою попрощався з морем. Із нестримною принадою моря. З усім тим, чим для нього завжди було море: безвідповідальністю, декадентством, засмоктуванням у загибель, забороненим коханням, недолугою політикою, антидемократичністю, сп'янінням, романтикою, блаженним забуттям, щастям без жодних зобов'язань, красою, вічними канікулами.

Він прийняв рішення на користь республіки, демократії, чесної боротьби проти сил темряви й ірраціоналізму. Проти моря в собі. Він виплекав у собі цю боротьбу. Перемогу в ній йому не заклали з дитинства. Ці зусилля Томас Манн називав «подоланням себе».

Саме про це й буде історія, яку ми тут оповімо. Це історія про спокусливу принадність. Історія — про любов Томаса Манна до моря, яку він зберігав усе своє життя, але також і про те, як у полудень свого віку вигадав романного персонажа, який ледь не загинув у глибоких снігах, у морських глибинах, якби слухної миті на пляжі не опинився демократичний вихователь з ріжком, звук якого розітнув туман, він стояв там, щоб застерегти від смертельної безкінечності і покликати назад, у безпечне місце на суходолі.

Опертися привабливості небезпечної принади у справжньому житті творцю Ганса Касторпа допомогло народження крихітки. Сам він писав про це, що під кінець Першої світової війни, початок якої Манн спочатку оспівував як особисте й національне звільнення, він прийняв внутрішнє рішення на користь любові. Любові до Елізабет, яку називав своєю первісткою. Очевидно, першим чотирьом, народженим перед нею, читати це було

неприємно. Зрештою, вони й так це знали. Адже батько не приховував своєї несправедливої любові. І влітку 1924 року на пляжі також.

Елізабет назавжди зберегла в пам'яті ту мить. Своє доросле життя вона присвятила морям, захисту світових морів та утопії солідарної людської спільноти. Поштовхом до її пізнішої діяльності, яка охоплювала весь світ і яку вона назве «океанічною політикою», було саме це літо, коли вона розпізнала своє майбутнє у любові до моря, яку заклав їй батько. Адже якщо для нього любов до моря завжди була радше загрозливою і він змушений був критично усвідомлювати її небезпеку, то для неї море було місією і утопією. Місцем, за яке треба було боротися упродовж усього життя. «То був магічний світ» — так пригадувала собі це літо там, на півночі, вісімдесятилітня Елізабет. — «Навіть сьогодні, коли я викидаю кавову гущу з філігранно й доладно вигнутого пластикового контейнера кавоварки, я не можу не згадувати вогкі пісочні пасочки, які ми тоді ліпили на пляжі, перекидаючи наші кольорові відеречка і складаючи їх одну біля одної».

І — попри надавання їй очевидної переваги — вона все ж була не єдиною з його дітей, інфікованих того літа любов'ю до моря. Наприкінці канікул Томас Манн написав до свого приятеля Ернста Бертрама: «Діти з невідомим болем покидали море, і мої менші і старші, точнісінько так, як колись я...».

А щоб зрозуміти, як це «колись» починалося, нам слід буде коротко промандрувати пів світу, щоб потрапити на цілком інший пляж на краю дощового пралісу, потрапити в інше століття. На пляж Параті у Бразилії, де минало дитинство маленької темноокої дівчинки.

Прапляж

Море сяє. Безліч невеликих вогників падають з повітря у воду й гаснуть. Вечоріє, сонце саме зайшло, на пляжі зібралося багато дітей, усі дивляться на море. Старший чоловік вистрілює у темне повітря один вогник за іншим. Такі довгі скручені папірці, які він один за одним підпалює і відпускає на волю, немов світлячків.

Додо промениться. Як вона пишається своїм дідусям — вона називає його гранпай, — який влаштовує цю світляну радість усім місцевим дітям сонця, Додо та її братам і сестрі, дітям робітників плантацій і рабам, що тут працюють.

Додо щаслива щоразу, коли їй дозволяють побути на Ільга Гранде, великому зеленому острові, розташованому неподалік її рідного пляжу. Тут живуть її дідусь і бабуса, їм належать плантації, вони могутні й багаті, їх поважають. Сама ж Додо трішки боїться лише бабусі, яку вона називає гранмай. Бабуса сувора, завжди вимагає, щоб онука спостерігала за її рукоділлям, а не наминала надворі з рабами «карне сека», страву з в'яленого м'яса з чорною квасолею, яку Додо обожнює.

Її справжній дім — на зовсім іншому узбережжі, уже на суходолі, за 250 кілометрів на південь від Ріо-де-Жанейро.

Це великий маєток, гасієнда з червоною черепицею й балконом, що оперізує просторий основний будинок. Навколо нього згруповано десять менших будинків, у яких живуть раби. Батьки Додо теж багаті плантатори та рабовласники. Її батько приїхав сюди до моря з самого верху карти країни, ще коли йому було дев'ятнадцять років. Тут він мав намір знайти щастя та заробити грошей. І те, і те йому вдалося. Він створював плантації і докуповував усе нові, а тоді ще й узяв за дружину казково прекрасну доньку місцевого плантатора. І ось уже якийсь час вони мешкають у цьому прегарному будинку над морем, мають власний пляж, із балкона їм видно зелені пагорби, бухти, крихітні білі вітрильники. А позаду будинку починається праліс, із якого до людей у будинку долинають крики мавп-ревунів і папуг.

Родина оселилася в цьому домі у 1851 році. У серпні того ж року з їхнього попереднього житла сюди вирушив невеликий караван, їхні раби, троє малих дітей, усе домашнє причандалля, батько верхи, матір несли у своєрідному паланкіні, адже вона знову була при надії. Дорогою, посеред джунглів, у неї почалися перейми. Рабів з дітьми вислали вперед, до нового дому, а маму Марію-Луїзу вклали під пальмами і там, «серед мавп і папуг», як любляв розповідати цю історію згодом її чоловік, вона народила дитину: Жулію, яку тепер всі називали Додо.

Дитинство на пляжі в Параті було схоже на сон. Навколо неї завжди були діти, старші брати і сестра, діти рабів, діти з сусіднього прекрасного містечка, у якому будинки були невисокими, а вулички — вузькими. І коли траплялися затяжні дощі, затопленими вулицями люди пересувалися на човнах.

Але дощі надто часто не падали. Жулія проживає дитинство босоніж, одягнена лише в білу сорочечку, має біляве волосся, яке закручує пальчиками в кучері. Вона підбирає із землі банани й кокоси, а на пляжі віддирає від каменів устриць. У саду квітнуть азалії і помаранчеві деревцятка. Із квітки на квітку перелітають золотими іскрами колібрі. Вона жує цукрові тростинки, які ростуть понад берегом, немов очерет. Її пальчики оздоблені перстениками з панцера броненосця. Іноді вона сідає, немов у човник, у цебер для прання білизни, і пливе течією невеликого струмка, що витікає з джунглів за їхнім домом, аж до моря.

Тут усе лагідне й зелене, прибережна морська вода плитка і глибина починається повільно та поступово. Пляж невеликий, обрамлений пальмами. Тут немов здійснились усі мрії. Дитячий рай. Чи він надовго?

Якось, коли вона одинцем блукає лісом, дорогу їй перетинає величезний удав, боа констріктор. Вона з вереском тікає у напрямку дому і моря, поки врешті на дорозі не з'являється кілька чоловіків, які вбивають змію. Та відтоді вона жахається кожної, навіть зовсім малої, гадюки.

Іншим разом, коли вона саме вертається з моря, із глибини дому до неї долинають розпачливі крики, від яких холоде кров. Під житловими приміщеннями розташований млин, яким цукрову тростину розмелюють на цукор. У підвалах раби день у день крутять млинове колесо. Це зазвичай відбувається практично непомітно для родини плантатора. Але цього разу чоловіка, який сидів, осідлавши балку колеса, затиснуло між балкою і млиновим колесом. Від його крику шкіра вкривається

сиротами. Жулія до кінця життя пам'ятатиме той крик. Мама розпоряджається принести важкопораненого чоловіка в їхні покої, там вона перев'язує його рани й готує мінгао, так називають розварену на клей кукурудзу або овес. Відтоді тихий і невпинний звук млина під їхніми покаями для Додо звучить зловісно.

Найяскравішими є дні церковних свят. Діти, тримаючи батька за руку, йдуть того дня до маленької церковці в місто. Її батько — поставний і поважний пан із бакенбардами та світлим вінком волосся, він вселяє повагу до себе, і всі навколо шанобливо вітаються з ним. Яка ж вона горда, коли може йти, тримаючи його за руку, міськими вулицями. Хіба всі ці люди не вітаються також і з нею?

А на свято Зіслання Святого Духа, коли діти, тримаючи в руках вервиці, стоять навколішки, церква раптом наповнюється білими голубами. Вони літають під склепінням, хор починає співати, прекрасний дзвінкий жіночий хор, хористок знизу зовсім не видно, тому видається, що то хор ангелів, думає Додо. Лише на мить вона бачить угорі світлу жіночу сукню, коли відчиняється вікно у склепінні й голуби вилітають на волю. Який світлий то був день!

Але навіть і тут чигає жах. До Страсної п'ятниці віряни виготовили велику тканинну ляльку, Юду Іскаріота. Його голова з жахливо потворною гримасою схилилась додолу, розгніваний натовп тягне Юду вулицями міста Параті. Люди з фанатичною люттю товчуть ляльку, поки вона не розлітається на клапті.

Усе це глибоко закарбовується в її душі. Особливо незабутньою стала одна ніч. Тоді вона знову проводила

кілька днів у дідуся з бабусею на Ільга Гранде. Надійшов час повертатися до Параті. Дідусь з бабусею її не відпроваджують, батьки по неї не приїжджають, цього пізнього вечора її на човні мають перевезти через море кілька темношкірих рабів. Вже западає ніч, один із них несе на руках світловолосу дівчинку, він обережно переступає босими ступнями з каменя на камінь. Морський прибій вдаряє об скелі, вода ритмічно заливає слизьке каміння, по якому він обережно ступає, несучи свою дорогоцінну ношу. Нарешті вони добираються до човна, який хвили прибою розгойдують навсібіч. Хвилі б'ються до борту. І нічого поза тим. Море, у яке дідусь кілька днів тому вистрілював маленькими вогниками, лежить у цілковитій темряві. Чоловіки веслюють і впевнено перевозять дівчинку на інший бік, на її пляж, додому.

Додо саме виповнюється шість років, коли її мати знову при надії. Вона не дуже добре почувається і переважно лежить у гамаку, дивлячись на море. Додо постійно неподалік, приносить їй усе, що мама попросить. Але якогось дня вона грається на пляжі чи десь іще, коли до неї підходить ще поважніший, ніж зазвичай, батько, її пай. Він бере за одну руку її, а за другу — її братика Нене. Додо пручається. Поважний пай не має її нікуди тягнути, нічого доброго це не віщує. Вона бажає залишитися на пляжі або у своїй кімнаті, у своєму світі, але не там, куди м'яко й наполегливо тягне її батько.

Вони йдуть до маминої кімнати. І раптом усе закінчується. Мама лежить там із заплющеними очима, бліда, штивна та холодна, «навколо неї палахкотять високі свічі, волосся і сукня мами прикрашені квітами, а в її обіймах крихітне мертве дитя».

Додо з жахом вириває руку з батькової долоні й ридуючи вибігає з кімнати, вона біжить не озираючись, не дивлячись на батька позаду. Згодом вона запитає себе, чи плакав він біля ліжка покійної. Вона того не знає.